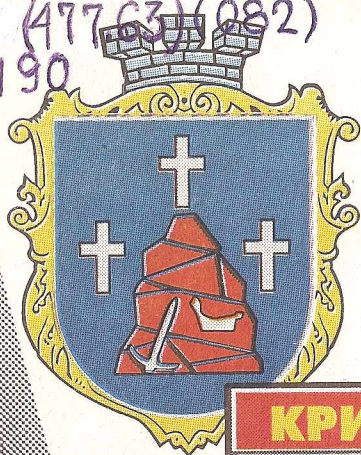
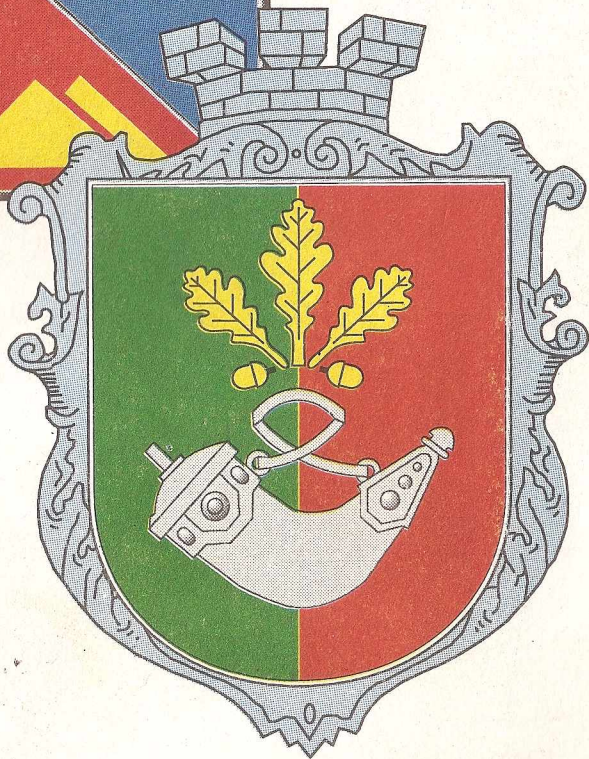

94 (477 63) (082)
490

ІСТОРІЯ КРИВОРІЖЖЯ

СУЧАСНИЙ
ПОГЛЯД
НА ІСТОРИЧНІ
ПЕРІОДИ,
ПОСТАТІ
ТА КРАЄЗНАВЧІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

Панас ФЕДЕНКО - видатний громадський, політичний та культурний діяч Придніпров'я

З кінця 80-х років ХХ століття в історію народів колишнього Радянського Союзу повертаються імена несправедливо звинувачених і забутих багатьох суспільних діячів. Головною причиною чи то підставою для їхньої дискредитації радянською владою були ідеологічні переконання, громадська, політична чи то наукова діяльність, які не вписувалися в рамки офіційних партійно-державних настанов. Радикальні зміни в країні сталися внаслідок того, що до партійних керівників СРСР зрештою почало приходити розуміння того, що відсутність тверезої наукової оцінки думок, дій суперників, безоглядне використання лише ідей ортодоксального соціалізму шкодить принципам демократії, виключає реальне звернення до альтернативних програм суспільного розвитку. Бажання партійно-державного керівництва СРСР дозволити певний демократизм у суспільному житті сприяло, зокрема, тому, що з'явилися перші документальні мемуарні матеріали про видатних представників національно-визвольного руху в Україні, в тому числі і криворіжця Панаса Феденка.

Актуальність дослідження життя та діяльності П.Феденка зумовлена тим, що він є представником активної політичної, інтелектуальної частини українського суспільства початку ХХ століття. Його безпосередня участь у подіях 1917-20 рр. в Україні наповнює реальними фактами цей важливий період нашої історії, який в минулі десятиліття розглядали однобоко, заідеологізовано. Залучення документів, свідчень, залишених П. Феденком, до сучасного наукового обігу збільшує наші історичні знання про політичне, громадське, державне життя українського суспільства на початку ХХ століття.

Вивчати життєдіяльність П.Феденка в Україні розпочали з середини 90-х років. У Кривому Розі, завдяки плідним зусиллям

науковців історико-краєзнавчого музею в Веселих Тернах (у першу чергу Н.Возна) з'явилися реальні можливості для ознайомлення з документами, літературними працями, особистими речами, з яких дізнаємося про життя Панаса Феденка. Дослідники, журналісти Кривого Рогу, Дніпропетровська, Києва розпочали вивчення згаданих джерел і, як результат, з'явилися перші повідомлення, публікації. Важливим джерелом життєпису П.Феденка став опублікований у часописі «Кур'єр Кривбасу» спогад П.Феденка «Дмитро Чижевський». На сьогодні нечисельні публікації в періодичній пресі Києва, Дніпропетровська, Кривого Рогу, матеріали експозиції Тернівського музею не можуть задовольнити бажання криворіжців, українського загалу, знати більше про видатного діяча Криворіжжя, Придніпров'я.

Наша стаття є спробою розширити наукову інформацію про життєдіяльність П.Феденка. Стаття побудована на документах, які склалися за участі П.Феденка у 1918-20 рр. У цей час він активно працював у політичних та громадських структурах Центральної Ради, Директорії. Важливим джерелом для нашої роботи є історико-документальні праці П.Феденка - «Дмитро Чижевський», «Ісаак Мазепа. Борець за волю України», «Український рух у ХХ ст.». Нечисельну групу літературних джерел складають публікації в журналі «Кур'єр Кривбасу», газетах «Голос України», «Літературна Україна», «Червоний гірник».

Опрацювання згаданих матеріалів дає змогу більш системно ознайомити громадськість краю із важливими етапами життя, діяльності нашого видатного земляка. Пропонована стаття розкриває особливості формування молодого Панаса Феденка як активного українського суспільного діяча в умовах політичних реалій Російської імперії кінця ХІХ - початку ХХ ст.

Панас Феденко народився 13 грудня 1893 року в родині українських хліборобів на хуторі над річкою Зеленою на території колишніх вольностей Війська Запорозького. Батька Панаса, Василя Гнатовича, кріпака елисаветградської поміщиці, разом із матір'ю та сестрою програли поміщику з Веселих Тернів. Тут у 1861 році Василь Гнатович одержав волю, наділ землі і розпочав

будувати власне хутірське господарство; створив сім'ю. Його дружина, мати Панаса, в дівочтві Шая Параска Гнатівна, мешканка Веселих Тернів. була донькою чи то старости, чи то десяцького - у посаг отримала вітряк-млин.

Подружжя Феденків мало десятеро дітей: чотирьох синів та шестеро дочок. Панас був дев'ятою дитиною. Щоб прогодувати чисельну сім'ю, виростити дітей здоровими, роботящими й дати їм певну освіту. Василь Гнатович орендував землю до 100 десятин у с. Макарівці по річці Зеленій (недалеко від Веселих Тернів) у поміщиці Макарихи¹. За іншими джерелами, батько Панаса орендував землю у поміщика Данкова; а задля створення умов для навчання дітей, родина Феденків переселилася до селища Веселі Терни, де на той час діяли дві школи². Батьківські турботи не були марними: всі діти не цуралися роботи, були кмітливими, здобули освіту.

Панас у п'ять років, завдяки допомозі старших братів і сестер, а більше самотужки, навчився читати. Згодом пішов до Веселотернівської початкової школи. Наступні два роки він вчиться у Верхньодніпровській міській шестикласній школі. Її програма не забезпечувала права випускникам продовжувати освіту в інституті. За порадою вчителів, які добре знали здібності та цілеспрямований характер молодого Панаса Феденка, батьки перевели його на навчання до міста Олександрії Херсонської губернії. Тут у 1908 році Панас Феденко, успішно витримавши іспит, був зарахований до четвертого класу місцевої гімназії. Роки навчання стали важливим етапом формування вольового характеру, здібностей П.Феденка, необхідних якостей для майбутньої громадської, політичної, науково-педагогічної діяльності. Цьому сприяла щаслива обставина: на той час гімназія мала талановитих вчителів, значну групу здібних учнів.

Із спогадів П.Феденка дізнаємося, що розвитку підвищеної інтелектуальної й громадської ініціативи гімназистів - з першого року навчання - допомагали творчі викладачі. Вони організовували дискусійні обговорення книг, спрямовували учнів на складання повідомлень, рефератів з різних галузей історії, літерату-

ри й мистецтва. Тут запам'ятався Панасу Феденку талановитий педагог Іван Звінський, який був вихованцем Ніжинського історико-філологічного інституту ім. О.Безбородька. Іван Звінський мав привабливу зовнішність: дуже високий зріст, золотаве волосся, лагідну вдачу. Однак, при навчанні в класі у нього була зразкова дисципліна, яка давалася без примусу, погроз і покарань. Він привертав увагу, викликав симпатію в учнів майстерним викладом навчальної дисципліни: класичної та російської літератури й мови; пропонував розлогі змістовні екскурси в історичні та народознавчі питання. Проведені під проводом І.Звінського доповіді, дискусії давали гімназістам можливість відзначитися знаннями, начитаністю. Він по-доброму спонукав учнів до розширення та вдосконалення їх знань з навчальної програми, до розвитку суспільно-політичної культури, до сміливих практичних вчинків³.

Сприяло розвитку якостей майбутнього громадського й політичного діяча постійне спілкування П. Феденка з учнями гімназії та семінарії м. Олександрії. Однак, безперечно, особливе місце у формуванні рис майбутнього науковця, політика, патріота у гімназіста Панаса Феденка - учня п'ятого класу - посідало товаришування з учнем шостого класу Дмитром Чижевським - майбутнім славетним філософом і славістом.

Дмитро Чижевський організував гурток, де хлопці та дівчата - учні гімназій - мали нагоду розширити свої знання через підготовку рефератів, участь у дискусіях, бесідах. Засідання проходили в кімнаті Д.Чижевського, а теми для спілкування в самоосвітньому гуртку були далекі від математики, природознавства, інших навчальних дисциплін. Постійними членами гуртка були О.Власенко, П.Яремченко, М.Різниченко, І.Воронін, М.Чижевська, Р. та М.Липські. Л.Корф, П.Феденко⁴. Вони на засіданнях гуртка читали й реферували політичну й економічну літературу, книги з історії, художні твори, особливо ті, в яких була критика самодержавного устрою. Так, зокрема відбулося обговорення досить неприродної в умовах самодержавної тиранії ідеї Л.Толстого не противитися злому; інші засідання гуртківців були при-

свячені святкуванню роковин смерті Тараса Шевченка (1911 р.); обговоренню рефератів до праці С.Єфремова «Історія українського письменства», до творів інших авторів, які порушували важливі питання суспільного життя Росії, Європи 1910-12 рр. З часом до роботи гуртка залучалися учні нововідкритої вчительської семінарії, учениці місцевої жіночої гімназії, службовці з установ м.Олександрії. Панас Феденко постійно брав участь у засіданнях гуртка з 1909 року.

Восени 1913 року гурток Д.Чижевського увійшов до заснованого в м. Олександрії міського українського гуртка. Після об'єднання гурток Д.Чижевського зберіг принципові позиції у питаннях критичної оцінки політичних та економічних рішень російського самодержавства. За свідченнями П.Феденка, весь час у гуртку були у повазі теми світоглядного й політичного характеру. Гуртківці виробляли початкові методи політичної організації, користувалися гаслом-вітанням: «Да погибнет дом Романовых». На листах до Д. Чижевського, який з 1911 року навчався у Петербурзі, друзі зазначали скорочену форму цього вітання латинською транскрипцією, в листах постійно і жваво обговорювали нові події громадського, політичного й культурного життя Росії, Європи⁵.

Деякі події внутрішнього політичного життя Росії стали для гуртківців поштовхом до серйозних громадських акцій. Про це записано у спогадах П. Феденка «Дмитро Чижевський». У 1912 році в Державній думі Росії йшли гострі дебати з приводу проекту російських депутатів - соціалістів та лібералів - про дозвіл викладання українською мовою в народних класах. Проти пропозиції виступали консервативні члени Державної думи. Серед активних та впливових противників відновлення прав української культури в Росії виділялися В.Родзянко, А.Савенков, П.Скоропадський, В.Шульгін⁶. Антиукраїнська позиція основних законодавців викликала обурення та протест у гуртківців м. Олександрії. Вони стали відкрито вживати українську мову у спілкуванні, незважаючи на посилення реакції. За свідченням П.Феденка, Д.Чижевський як лідер і керівник гуртка ініціював обгово-

рення питання про українську державність. Дмитро на той час вважав головною загрозою українській державності невідгідне географічне положення України. Водночас Дмитро згадував слова Вольтера: «Україна завжди прагнула бути вільною»⁷.

Гуртківці не лише обговорювали антиукраїнську позицію думців, а й вирішили надіслати В.Родзянку лист протесту. Склав його П.Феденко, а підписалися як гуртківці, так і ті, що їм симпатизували. Була спроба залучити до підпису листа старших громадян міста. Однак батько Д.Чижевського відрадив надсилати листа до Петербурга, оскільки, на його думку, ця акція спровокувала б на гуртківців та їх прихильників обшуки поліції та інші репресивні заходи. Після тривалих дискусій більшість ініціаторів листа протесту В.Родзянці вирішили не надсилати його адресу.

Того ж таки 1912 року, згадує П.Феденко, довелося гуртківцям, свідомим громадянам міста, активно виступати проти своєрідної форми російського колоніалізму в м. Олександрії. А саме спроби отця Дмитрія, який читав Закон Божий у гімназії та учительській семінарії, «проштовхнути» у семінаристи 17 хлопців із російських губерній. Вони мали б отримувати стипендію з коштів Олександрійського повітового земства. Цей план законоучителя викликав протест і серед діячів земства. Гуртківці приєдналися до рішучого протесту проти надання без законних підстав можливості російським юнакам отримувати освіту за кошти, які збиралися людністю повіту для навчання місцевої молоді. Дмитро Чижевський, Панас Феденко спорудили пакунок, обгорнувши камінь папером, на якому написали слова з типовими «кацапськими» помилками: «Штобь тибя чортъ побральсь твоей семинаріей!» Цей пакунок у нічну годину було вкинуто до помешкання отця. Він сприйняв його як знак невдоволення ним та умовами перебування в м. Олександрії юнаків-земляків. Наступного дня всі вони отримали незадовільно з іспиту Закону Божого. Таким чином, усі російські претенденти на місце в семінарії українського м. Олександрії були змушені повернутися до рідних домівок ні з чим⁸.

Роки навчання в гімназії м. Олександрії для Панаса Феденка, його товаришів були часом формування активної життєвої позиції, часом участі в суспільно-політичних акціях. У березні 1913 року свідомі сили українського народу святкували день народження Тараса Шевченка. На таємній сходці у помешканні родини гімназиста Олекси Губи зібралися учні гімназії та семінарії. Панас Феденко виголосив реферат «Демократичні ідеї Т.Г.Шевченка». Гнат Юра, в майбутньому видатний український актор, директор театру ім. І.Франка в Києві, що відбував на той час військову службу як писар у канцелярії повітового військового начальника, чудово продекламував поему Тараса Шевченка «Чернець».

Коли учасники зібрання з великим душевним піднесенням готувалися співати «Заповіт», до помешкання раптово вдерлися інспектор Є. Костенко та два поліцаї. Коли інспектор угледів у центрі кімнати на підвищенні портрет Тараса Шевченка, біля якого горіли свічки, він саркастично промовив: «Свічки як перед святим...» Усіх учасників таємної сходки переписали, їм було наказано негайно розійтись. На ранок стало відомо, що «зборище» з нагоди річниці народження Т.Г.Шевченка було визнано за «проступок політически опасный». Таку ж оцінку було зроблено на педагогічній раді семінарії, яка постановила виключити учнів, що були на таємному шевченківському святі. Проти покарання гімназистів виступили порядні та ліберальні вчителі, які поважали традиції українського народу. Окрім того, керівництво гімназії бачило, що учасники таємних зборів - це здібні учні, виключення яких помітно послабило б клас перед відповідальними іспитами. Тому всім виставили найнижчий бал з поведінки й залишили продовжувати навчання. А ще директор гімназії перед учнями восьмих класів виголосив різку промову, в якій засуджував таємну сходку на честь роковин Тараса Шевченка та заявив про небезпеку від «мазепинства»⁹.

Активне залучення молодого П.Феденка до політичного життя було досить природним явищем того часу, притаманним значній частині освічених та свідомих українців. Національне пробудження на початку ХХ століття, зокрема громадські акції на захист вкрай обмежених прав українців у Російській імперії,

було справою представників соціал-демократичних, націонал-демократичних сил, наукової, творчої інтелігенції, молоді, інших верств українського суспільства. За політичним життям Панас не послабляв ділової уваги, відданості навчанню в гімназії. У 1913 році він успішно закінчив курс навчання і за порадою найбільш талановитого і шанованого педагога І.Звінського посилав документи (серед них і «Свидетельство о политической благонадежности») в Петербург до канцелярії імператорського історико-філологічного інституту.

Після успішного іспиту з грецької мови П.Феденка було прийнято до цього відомого в Росії навчального закладу, що готував вчителів для середніх шкіл (гімназій) з літератури, історії, географії та класичних мов.

З першого вересня 1913 року він вже слухав лекції з історії та літератури Греції та Риму. Чимало часу приділяв відвідуванню музеїв, мистецьких галерей, де було чимало історичних і художніх пам'яток з України. А невдовзі молодий П.Феденко став систематично працювати в бібліотеці Петербурзької Академії Наук, що була поблизу приміщення історико-філологічного інституту. Так він здобував можливість заглибитися у книги і рукописи з історії України, помітно й цілеспрямовано розширив світоглядні, патріотичні уявлення, закладав фундамент солідної фахової підготовки та дійового сприйняття суспільно-політичних подій в Росії, у світі.

Водночас студент П.Феденко цікавився подіями суспільного життя в Україні. Цьому сприяли безперервні зв'язки з колишніми товаришами по гімназії. Зокрема листування з Д.Чижевським вводило П.Феденка у важливі суспільно-політичні подробиці розпочатого восени 1913 року царською адміністрацією в Києві судового процесу проти М.Бейліса. Його звинувачували в «ритуальному вбивстві» православного хлопчика¹⁰. Ця судова справа увійшла в коло головних подій суспільного життя імперії. До неї залучилися такі авторитети, як релігійний філософ В.Розанов. Він писав у газеті «Новое время» про свідчення «єврея Беренса» стосовно того, що жида вживають кров християн для «ритуальних цілей». Панас Феденко дізнався у редакції газети про адресу Беренса і йому зателефонував. У розмові Беренс нерво-

во й непослідовно, водночас категорично, заперечував свою причетність до свідчень, які йому приписав В.Розанов. Останній, на думку Беренса, все переплутав, вигадав. Панас Феденко зрозумів, що вся справа М.Бейліса є політичною вигадкою, фарсовою справою царської адміністрації, реальним виявом погромницької політики царизму щодо національних меншин¹¹.

З листів Д.Чижевського Феденко дізнався й про інші важливі київські новини, які впливали на формування політичної й громадської позиції молодого української інтелігенції. У Києві, як повідомив листом Д.Чижевський, виходить місячник української соціал-демократичної партії «Дзвін», що видається за участю відомих діячів Д.Антоновича, Л.Юркевича, В. Левинського, Д.Донцова, В.Винниченка та ін. Матеріали та позиція місячника викликали неабияке захоплення у Д.Чижевського, що свідчило про незалежність його поглядів, певну сформованість політичних симпатій і оцінок¹². Оскільки відомо, що радикальні російські соціал-демократи-більшовики, зокрема В.Ульянов-Ленін, неодноразово нервово звинувачували редакцію часопису «Дзвін» у буржуазному націоналізмі, зраді українського народу¹³. З іншого боку, провідний діяч української соціал-демократії С.Петлюра характеризував «Дзвін» як марксистське періодичне видання¹⁴.

Друзі жваво обговорювали реакцію громадськості України на прийняте у лютому 1914 р. російським урядом рішення про заборону святкування столітнього ювілею Т.Г.Шевченка. У Києві відбулися бурхливі демонстрації студентів і робітників проти заборони. Дмитро Чижевський писав, що цареславна преса в Києві зобразила демонстрації як вираз прихильності «мазепинців» до Австрії та Німеччини.

У свою чергу П.Феденко у листі до Д.Чижевського повідомляв про єдине святкування сторіччя Тараса Шевченка, що відбулося в березні 1914 року в актовому залі історико-філологічного інституту в Петербурзі. Ініціатива святкування належала студентам-українцям, які просили дозволу у директора інституту, академіка В.Латишова, відомого в Росії археолога античності, спеціаліста з епіграфіки, вшанувати віковий ювілей великого україн-

ського поета у приміщенні навчального закладу. Академік В.Латишов дав згоду з умовою, що святкування ювілею буде лише для студентів інституту. В урочистостях, окрім студентів, брали участь всі викладачі інституту. Головним доповідачем був професор Т.Зелінський, який називав себе українцем з Волині. З рефератами виступили студенти П.Феденко, В.Гнатюк, А.Пінчук, А.Музиченко. Вони розглянули поетичні й політичні питання творчості Великого Тараса¹⁵.

Незабаром події внутрішнього життя Російської імперії, аналіз яких надавав П. Феденку важливого досвіду громадської, політичної діяльності, були посунуті на задній план, втративши свою особливу значущість.

У серпні 1914 року розпочалися криваві події Першої світової війни. З глибоким душевним болем спостерігав Панас сцени прощання мобілізованих з близькими на полустанку Веселі Терни: він чув голосіння жінок, плач дітей, що прощалися з терміново викликаними до військової служби чоловіками. Йому довелося супроводжувати брата до станції П'ятихатки, теж залученого до лав російської армії.

З перших днів війни царський уряд запровадив жорстку цензуру на друковане і усне українське слово. Винятковою жорстокістю позначився цей репресивний захід на українській пресі. Всі українські видання закрили, хоча їх було, «як кіт наплакав». Незважаючи на досить лояльні заяви редакції єдиної на всю Україну щоденної газети «Рада» (Київ), цей часопис одним з перших був заборонений урядом. «Цей режим дорого заплатить за свої злочини». - казав Д.Чижевський у колі студентського товариства: М.Лісового, М.Бачинського, П.Феденка, В.Пихая. Останній вже зазнав тюремної неволі за революційну пропаганду¹⁶.

Глибоке обурення молодой української інтелігенції викликали й наміри російського уряду задушити українську пресу, культуру в окупованій Галичині та Буковині. Ці реакційні дії схвалювалися у деяких виступах вірнопідданих підлабuz, які блокувалися із адептами російського шовінізму. Так, член Петербурзької Академії наук, монархіст О.Соболевський писав у реакційній

пресі про українське національне відродження: «Українство в неукраїнських колах відоме під зазвою «мазепинства» - і не без підстави». Панас Феденко дав відповідь О.Соболевському статтею в місячнику «Украинская жизнь» (березень - квітень 1915 року), що виходив у Москві під редакцією С.Петлюри. Ця стаття поклала початок діяльності П.Феденка як журналіста, публіциста і була підписана псевдонімом П.Тернівський. З часом Панас направив статтю своєму широму, шанованому товаришу Д. Чижевському. Той здогадався, хто автор публікації і під впливом її змісту написав П.Феденку, що О.Соболевський стоїть на рівні «рудого попа»¹⁷.

Зрілі політичні акції студента П.Феденка були наслідком відкритого принципового спілкування його з товаришами, друзями по гімназії, інституту, використанням власної системи навчальної, вольової й громадської самопідготовки. Він та його друзі жили очікуванням революційних змін, які мали очистити шлях вільному суспільному розвитку України та Росії. Як у попередні роки свідомого життя, так і тепер, вони не бажали бути спостережачими із консервативного чи інертного загалу російської імперії. Вони рішуче входили в коло активних діячів суспільно-політичного життя, свідомо готували себе до авангарду українського народу, який виборював право на власну історичну долю.

Вже з першого року напруженого навчання в інституті П.Феденко все більше поринає в суспільно-політичну діяльність. Він налагоджує зв'язки із прихильниками глибоких економічних і політичних перетворень в імперії. Перш за все через ознайомлення, аналіз матеріалів у єдиній українській газеті «Рада», що до 1914 року виходила в Києві накладом близько 5 000 примірників. Панас став передплатником «Ради», коли був учнем 5 класу гімназії, тобто в 1909 році. Коли ж П.Феденко став студентом Петербурзького історико-філологічного інституту (1913 р.), то знаходить в редакції часопису земляків-однодумців; співробітничав з ними у справі організаційного й теоретичного розвитку українського національно-демократичного руху. Ця діяльність молодого П.Феденка засвідчує про його ранню політичну зрілість, суспільну цілеспрямованість.

На шляху підготовки до небезпечної й відповідальної боротьби за соціальний і національний прогрес свого народу він уміло скористався досвідом, накопиченим за сприятливих умов політичної роботи, які з початку ХХ століття існували в центрі російської імперії. Столиця царської Росії давала порівняно з університетськими містами України більшу свободу для українського руху. Тут навіть цензура не була така сувора до національних друкованих видань. У Петербурзі діяло, засноване на початку ХХ ст. з почину Київської Української Громади та зусиль генерала кавалерії Миколи Федоровського, «Добродійне товариство загальнокорисних і дешевих книг». Це видавництво мало право, згідно з вимогами царської цензури, друкувати науково-популярні книжки, але тільки у формі оповідань¹⁸.

Реальним і дійовим осередком українського визвольного руху на цей час в Петербурзі стали низові організації Української соціал-демократичної партії (УСДП). Тут гуртувалося, виховувалося не одне покоління політиків, державних, громадських діячів України з числа свідомих науковців, письменників, студентів, службовців. У Петербурзі низові організації УСДП з'явилися після тривалого повчального етапу складних ідеологічних розмежувань, організаційних криз, які пережили українські партії на початку ХХ століття.

Перша політична організація в Наддніпрянській Україні була заснована в 1900 році під назвою Революційна Українська партія (РУП). У 1904-1905 рр. партія пережила гостру внутрішню кризу в зв'язку з різним баченням її лідерами шляхів розв'язання соціально-економічних проблем та національного питання. З РУПу виділилася група на чолі з М.Меленевським, О.Скоропис-Йолтуховським та ін., які заснували «Українську Спілку» при Російській соціал-демократичній партії для роботи серед населення, що говорить українською мовою». Спілка визнала як «реакційні» домагання українських соціалістів щодо самостійності або ж автономії України. У кінці 1905 р. Революційна українська партія на своєму з'їзді в Києві отримала назву Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП).

У 1906-1907 роках УСДРП посідає провідне місце серед українських суспільних сил. В аналітичній статті С.Петлюри «З українського життя в минулому році (1907 р.)» зазначено: «Єдиною українською політичною партією, що не зупиняла своєї роботи в українських масах, була Українська соціал-демократична партія. В газетах подавались звістки, що в минулому році відбувся з'їзд цієї партії, на якому вироблена була, між іншим, резолюція про відношення до Другої думи, про умови з'єднання з Російською соціал-демократичною робітничою партією і т.д. Деякі факти з життя організацій цієї партії, наприклад, резолюція київських робітників УСДРП про терор та анархістичні засоби боротьби, звернули на себе увагу мало не всієї преси, як російської, так і української, і примусили навіть буржуазні органи преси озватися в прихильному для згаданої партії напрямку»¹⁸.

Визнання російським суспільством теоретичної, організаторської діяльності УСДРП відбулося водночас із зростанням кількості територіальних організацій партії в Україні та за її межами. В них зосереджувалися досвідчені, здібні теоретики й організатори, а також перспективна українська інтелектуальна молодь. Панас Феденко підтримував ділові зв'язки з соціал-демократами України, що діяли в Петербурзі, починаючи з першого року навчання в місцевому інституті. У 1915 році Панас Феденко влився до петербурзького осередку УСДРП. На той час тут були знані суспільні діячі України: В.Винниченко, Л.Чикаленко, С.Вікула, М.Мироненко, М.Авдієнко та інші¹⁹.

Найбільш активними й авторитетними організаторами й теоретиками петербурзької організації УСДРП були М.Порш та С.Петлюра. Вони приїхали до Петербурга з України в 1906 р., щоб разом з П.Понятенком редагувати соціал-демократичний місячник «Вільна Україна». Але невдовзі видання стало потерпати від цензурного тиску: було конфісковано 5-6 номерів журналу «Вільна Україна» і видання закрили²⁰.

В короткотерміновій роботі редакції журналу, в проведенні організаторської та теоретичної діяльності серед української соціал-демократії взірцеву відданість українській справі показу-

вали М.Порш та С.Петлюра. Перший на той час був студентом юридичного факультету університету. З-поміж усіх членів УСДРП він виділявся ґрунтовнішою політичною освітою і загальною підготовкою. Микола Порш на гроші своєї першої дружини їздив до Німеччини для вивчення досвіду роботи осередків політичних і професійних організацій німецьких робітників. Згодом був редактором видань УСДРП, друкував в інших українських часописах матеріали переважно на економічні теми. Ґрунтовна наукова підготовка М.Порша висунула його в теоретики УСДРП та в організатори партійної пропаганди.

Розуміючи неможливість здобуття незалежності України, «коли царська Росія твердо стояла, а українська народна маса ще спала непробудним сном», теоретики УСДРП вважали здобуття національно-територіальної автономії України програмою мінімумом. Микола Порш розумів цю мету лише на ближчий час. Практичною справою М.Порша у період перебування його в Петербурзі було керівництво гуртком, де навчалися пропагандисти місцевих осередків організації УСДРП. Пропагандистам читали реферати на політичні й економічні теми, організовували диспути з поточних суспільних подій. Гуртки пропагандистів стали діяти у різних районах російської столиці, що сприяло підготовці молодих людей до систематичної самостійної політичної діяльності.

Після закінчення навчання в університеті М.Порш, на думку П.Феденка, відійшов від політики, захопившись приватною адвокатурою, і до революційних подій 1917 року стояв остронь від політичного життя. У революційні 1917-1920 рр. М.Порш не спромігся на провідну роль в поточних подіях в Україні. Чи то бракувало персональної відваги, чи то надто вагомим був нахил до вигідного приватного життя, однак М.Порш не лишився в Україні в добу боротьби за Українську Народну Республіку (УНР). У січні 1919 року М.Порш виїхав у Берлін як посол УНР і вже не повернувся назад. Сучасні дослідники доби національно-визвольних змагань українського народу в 1917 -1920 рр., посилаючись на документи і свідчення сучасників М.Порша, виз-

нають його діяльність на той час важливою і плідною для політичних, державницьких процесів в Україні.

Другий член редакції соціал-демократичного місячника «Вільна Україна» С.Петлюра не мав такої теоретичної і наукової підготовки, як М. Порш, а тому, природно, більше займався справами літературними: писав статті, рецензії, повідомлення та реферати. У час реакції, що настав після революції 1905-1907 рр., царська адміністрація потурала, сприяла погромним акціям проти євреїв. Російський письменник Є.Чіріков написав драму «Євреї», яку переклав на українську мову і видав зі своєю передмовою С.Петлюра. Він напружено займався публіцистикою, питаннями літератури, водночас багато уваги приділяв партійно-політичній пропаганді. Тому з часом посів чільне місце в українській визвольній боротьбі. Активний діяч УСДРП, УНР, близький друг Панаса Феденка Ісаак Мазепа пояснював цей факт тим, що С.Петлюра глибше розумів настрої свого народу, умів до людей говорити просто і зрозуміло і, головне, у разі небезпеки йшов сам першим на ворога, даючи приклад іншим²². Для П.Феденка він був старшим, авторитетним діячем, який практично впливав на його публіцистичну діяльність²³.

З великою повагою й захопленням пише П.Феденко в своїх спогадах про діяльність українських діячів попередніх років. Їх подвижницька діяльність допомагала молодим українським політикам формуватися як непересічним особистостям. До когорти видатних історичних діячів України початку ХХ ст., життєдіяльність яких була зразком служіння своєму народові, належав Л. Мацієвич (1877-1910). Він отримав гарну освіту в Харківському політехнічному інституті та в Морській академії у Петербурзі. Завдяки винятковим природним здібностям, працьовитості та невичерпній творчій енергії Л.Мацієвич став видатним суднобудівником та блискучим повітроплавцем, знаним у Німеччині та Франції.

З 23-річного віку (1901 р.) Л.Мацієвич - активний діяч соціал-демократичного й національно-визвольного руху: здійснював агітаційно-організаційну роботу серед студентів Харкова та робітників Севастополя; разом із інститутським другом О.Ковален-

ком у Народному домі Севастополя організував роботу самодіяльного робітничого театру з українським репертуаром. Лев Мацієвич підтримував зв'язки із славнозвісним лейтенантом П.Шмідтом і його «Союзом офіцерів - друзей народа». Як згадує учасник Союзу Є.Рахт, «обидва (Мацієвич і Коваленко) були революціонерами в душі і мріяли про відокремлення Малоросії».

Головне місце у політичному житті Л.Мацієвича посідало тісне співробітництво з видатними діячами України М.Коцюбинським, М.Вороним, О.Олесем, В.Василевською, Х.Алчевською, М.Міхновським, С.Петлюрою та ін. у здійсненні культурно-освітніх, урочистих заходів. Як діючий заступник голови Української громади в Петербурзі, Л.Мацієвич надавав значну фінансову допомогу у розвитку преси УСДРП, сприяв освітнім, пропагандистським акціям громадських і політичних осередків, підпорядкованих Українській громаді.

Різнобічна діяльність Л.Мацієвича була раптово і трагічно перервана 24 вересня 1910 року - він загинув у авіакатастрофі. Друзі, однодумці, активна частина української громадськості тяжко переживали передчасну смерть Л.Мацієвича. Свою велику повагу до Л.Мацієвича загал української громади, її прихильники прагнули увічнити на рідній землі. 1 жовтня 1910 року О.Олесь писав у газеті «Рада»: «...Він був наш по духу і по крові. Українське громадянство повинно вшанувати його самостійно і незалежно від других. В Петербурзі уже збирають пожертви на пам'ятник Мацієвича. Ця втішна звістка може нас тільки порадувати, але не заспокоїти. Ми повинні самі з чуттям глибокого здивування і гордості вшанувати пам'ять Мацієвича і в самому серці України, у Києві поставити йому принаймні бюст. Лев Макарович був наш, українець, наш спільник і навіки останеться окрасою і честю насамперед нашої забутої нації»²⁵.

Діяльність Л.Мацієвича викликала захоплення, будила наснагу українських соціал-демократів до продовження громадсько-політичної роботи.

Під дійовим впливом видатних діячів української соціал-демократії набував цінного досвіду молодий П.Феденко. Його

пропагандистська, журналістська робота у 1914-1915 рр. отримала схвальну оцінку. Він успішно зміцнював політичну освіту українців у полках військового гарнізону Петербурга. В цей час розпочинається, розширюється співробітництво П.Феденка з редакціями журналів «Наше життя», «Украинская жизнь», на сторінках часописів з'являються його публікації про гострі політичні події сучасного життя.

Згодом П.Феденко отримує від Петербурзького осередку УСДРП відповідальне завдання. У 1915 році з метою підвищення дійовості місцевих осередків Української соціал-демократичної робітничої партії П.Феденко та Д.Чижевський здійснили поїздку до великих промислових районів Катеринослава. Вони побували в селищах Нижньодніпровське, Амур, Мануйлівка, Кам'янка, Синельникове, Кривий Ріг та ін. У цій поїздки вони мали нагоду переконатися у високій цілеспрямованості, ідейності українських робітників - членів соціал-демократичних осередків. Що було результатом політичної освітньої роботи місцевих пропагандистів та активістів партії Ф.Дубового, І.Романченка, І.Вирви, К.Герасимова, Д.Лисиченка та ін. Всі, з ким мали нагоду друзі зустрічатися, встановити приязні стосунки, справили враження людей рішучих, дужих до важких змагань за політичну й національну свободу українського народу²⁶.

Організаційно-партійна поїздка П.Феденка до Катеринослащини зміцнила у нього бажання аналізувати поточні політичні процеси, події, але особливо ретельно систематизувати знання про історичне минуле Придніпров'я. Перед ним поставала вражаюча картина козацької колонізації краю: в XVI-XVII ст. тут з'явилися численні зимівники, козацькі хутори, оборонні споруди й варті, прокладено торговельні і стратегічні шляхи. Землі Придніпров'я стали підконтрольні Запорозькій Січі, а згодом, за часів Богдана Хмельницького, гетьманському уряду.

Впродовж XVIII ст. російський царизм нав'язує свій політичний, адміністративний, господарський та військовий устрій на Лівобережній Україні. У 1775 році царизм Росії ганебно знищує Запорозьку Січ, що потім отримало блюзнірське пояснення у

маніфесті Катерини II. Останнє стало початком колоніального поділу запорозьких земель російським царатом. Їх отримали російські сановники, генерали, українські та іноземні вірнопіддані царської корони. На придніпровських землях царизм створював адміністративно-комунікаційні пункти (зокрема поштову станцію у Кривому Розі) для командування російської армії, що закріплювало її присутність в Україні. Іншим напрямком імперської колонізації запорозьких земель Придніпров'я був активний пошук корисних копалин вченими російської Академії, ентузіастами дослідження Криворіжжя. Їх зусилля призвели до того, що на початку 80-х років XIX ст. російські та іноземні підприємці побудували кар'єри і шахти для добування залізних руд. Поєднання донецького вугілля з криворізькою рудою в Придніпров'ї забезпечувало високі темпи розвитку потужного металургійного центру на Півдні Російської імперії.

Бурхливий розвиток промисловості Придніпров'я потребував великої кількості робітників. Україна не мала можливості відривати від родючих земель значну кількість робочих рук. Тому поповнення лав криворізьких гірників йшло за рахунок населення регіонів Російської імперії.

Часто за підтримки царської влади до Криворіжжя приїжджали тисячі мешканців сіл і міст із сусідніх губерній Росії, Білорусії та Польщі. Прибулі збільшували кількість промислового пролетаріату, що було далекосяжним планом великодержавної політики російського царського уряду: прибульці в національних регіонах стали знаряддям насильницької, грубої русифікації місцевого населення. Вони сприяли реалізації системи господарських та політичних заходів, які перетворювали Катерино-славщину у сировинно-промисловий додаток Російської імперії. Російське право, російські звичаї, традиції господарювання, життя та російська мова запанували в економіці, освіті, пресі, державному апараті по всій Катеринославщині. За таких умов робота українських культурно-освітніх установ, друкування періодичних видань обмежувалися або взагалі припинялися. Так, зокрема, катеринославська організація УСДРП видавала незначну пропагандистсь-

ку літературу, але з початком першої світової війни (серпень 1914 р.) вся українська преса була ліквідована. Влада заборонила друкування двотижневика «Дніпрові хвилі»²⁷.

Проте під натиском царської репресивної машини не завмерло українське політичне життя у Катеринославі, по всій губернії. У пролетарському середовищі продовжували діяти осередки УСДРП. Вони вели пропаганду проти війни, головну ж увагу звертали на те, щоб підготувати українські сили до революційного руху проти царського режиму. У цьому організація УСДРП в Катеринославі мала однодумців серед Російської соціал-демократичної партії більшовиків. Так, 15 листопада 1915 року був підписаний договір між російськими соціал-демократами - більшовиками і організацією УСДРП про рівноправність власних політичних програм боротьби з реакційними заходами царського режиму в роки першої світової війни. Зокрема у спільній угоді було записано: «Організації визнаються взаємно рівноправними заступницями: українська - українського, а російська - російського пролетаріату Катеринославського району... Російська соціал-демократична організація визнає принцип національних організацій пролетаріату і виставлення українською соціал-демократією своїх програмних вимог, у тім числі автономії України».

Лідер російських більшовиків В.Ленін на той час був в еміграції, а тому його катеринославські однопартійці вчинили всупереч ленінській вимозі про небажаність створення організації робітників та соціал-демократичних партій за національною приналежністю. Отже, договір катеринославських більшовиків з українськими соціал-демократами був неприємною несподіванкою для більшовицького центру. З часом Центральний комітет більшовицької партії скасував цей договір. Однак документ лишається свідченням сили української соціал-демократичної організації в Катеринославі²⁸.

Вагомість політичних розробок і акцій українських соціал-демократів особливо буди небажаними для російського царату в роки першої світової війни. А тому хвиля переслідувань україн-

пських політиків зростала. У листопаді 1915 року, на вимогу місцевої царської адміністрації, було заарештовано провідних діячів Катеринославської організації УСДРП Ф.Дубового (урядовця залізниці), І.Вирви (кооператора), Д.Лисиченка (журналіста), П.Щукіна (журналіста) та І.Романченка (партійного діяча)¹⁰.

Репресивні акції російського уряду істотно скорочували можливість й умови для пропаганди, агітації, організаційних заходів місцевих осередків УСДРП. У той же час без змін продовжувала працювати Катеринославська організація російської соціал-демократичної партії, виходили російські газети. Закономірним було зростання їх впливу в 1915-1916 рр. на більшість населення Катеринославщини. Єдиною можливістю виховання керівників і теоретиків УСДРП залишилися партійні осередки, що діяли за межами України, зокрема у Петербурзі. Ця ситуація добре була відома П.Феденку, його однодумцям.

Вони максимально активізували організаційно-партійну та видавничу роботу в Петербурзі. Це якоюсь мірою компенсувало втрачені можливості друкування агітаційно-пропагандистської літератури катеринославськими організаціями українських соціал-демократів. Безпосередньо у 1915-16 рр. в Петербурзі разом із однопартійцями П.Феденко забезпечував підготовку друкованої продукції: листівок, газет, брошур та книг. Уся ця політична періодична література направлялась із Петербурга до Катеринослава для використання її місцевими агітаторами і пропагандистами в оперативній діяльності нелегальних груп, осередків УСДРП. У той же час вони надавали матеріально-технічну допомогу у відновленні нелегальних видань національної преси в Україні.

У напруженій, плідній діяльності П.Феденко разом із численними однодумцями по партії готувалися до майбутніх революційних подій в Україні. Всі вони творчо сприймали важливий досвід боротьби своїх попередників, формували власні методи політичної і державницької роботи на новому етапі суспільного розвитку України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Червоний гірник. - 1994. - 20 січня.
2. Микола Чабан. Панаас Феденко // Кур'єр Кривбасу. - 1997. - № 77-78. - С. 120.
3. Панаас Феденко. Дмитро Чижевський // Кур'єр Кривбасу. - 1994. - № 13. - С. 7.
4. Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича. - К.: Либідь, 1993. - С. 577.
5. Панаас Феденко. Дмитро Чижевський // Кур'єр Кривбасу. - 1994 - № 13. - С. 7.
6. Там же. - С. 8.
7. Українська культура. - С. 577.
8. Панаас Феденко. Дмитро Чижевський // Кур'єр Кривбасу. - 1994. - № 14. - С. 17.
9. Український радянський енциклопедичний словник: У 3 Т. - К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1966. - Т.1. - С.161.
10. Панаас Феденко. Дмитро Чижевський // Кур'єр Кривбасу. - 1994. - № 14. - С. 19.
11. Українська культура. - С. 578.
12. Киев: Энциклопедический справочник: Изд. второе. - К.: Главн. редак. Украин. Совет. Энциклопедии, 1988. - С.175.
13. Симон Петлюра. Статті. - Упорядк. та авт. передм. О.Климчук: - К.: Дніпро, 1993. - С. 130.
14. Панаас Феденко. Дмитро Чижевський // Кур'єр Кривбасу. - 1994. - № 14. - С. 19.
15. Українська культура. - С. 163.
16. Микола Чабан. Панаас Феденко // Кур'єр Кривбасу. - 1997. - № 77-78. - С. 120.
17. Панаас Феденко. Ісаак Мазепа. Борець за волю України. - Лондон: Наше слово, 1954. - С.10.
18. Симон Петлюра. Статті. - С. 56.
19. Панаас Феденко. Ісаак Мазепа. Борець за волю України. - С. 14.
20. Енциклопедія Українства: У 10 Т. - К.: Глобус, 1993. - Т. 1. - С. 281.
21. Панаас Феденко. Ісаак Мазепа. Борець за волю України. - С. 12.
22. Там же - с. 13.
23. Микола Чабан. Панаас Феденко // Кур'єр Кривбасу. - 1997 - № 77-78. - С. 121.
24. Панаас Феденко. Ісаак Мазепа. Борець за волю України. - С. 11.
25. Голос України. - 1995. - 15 квітня.
26. Панаас Феденко. Дмитро Чижевський // Кур'єр Кривбасу. - 1994. - № 17. - С. 13.
27. Панаас Феденко. Ісаак Мазепа. Борець за волю України. - С. 18.
28. Там же - с. 19.
29. Панаас Феденко. Дмитро Чижевський // Кур'єр Кривбасу. - 1994. - № 17. - С. 13.